

Edin Šaković

Hadži Halil-Efendija Trepanić i njegovi vakufi u Gračanic

(Ovo je maturalni rad iz historije koji je stručna komisija ocijenila kao jedan od najboljih u posljednjih nekoliko generacija maturanata Gimnazije "Dr. Mustafa Kamarić" u Gračanic. Mentor je bila prof. Emina Hamzić. Rad objavljujemo u neznatno izmijenjenoj i nešto skraćenoj verziji.)

Imena raznih ličnosti pisana su onako kako su se oni potpisivali, latiničnom transkripcijom, iako je tu očito da se radi o Bošnjacima i o našoj verziji (npr. Ali = Alija, Muhammad = Muhamed, itd.). Pridjevi "Bošnjak", "Gračanlija" i slično, pisani su arapskim jezikom, onako kako su se ti ljudi potpisivali: El-Bosnevi, El-Gradčaničevi, itd. Arapska riječ "bin" (ili "ibn"), što znači, sin pisana je u originalu (tj. latiničnom transkripcijom). U radu su korištene i brojne skraććenice, i ovdje je dat njihov popis:

Anali GHB - Anali Gazi Husrev-begove biblioteke; B. - Bin, ibn (=sin); Br. - broj; DOB - Kasim Dobrača "Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke (Svezak I - 1963, svezak II - 1978); EF - efendija; H. - Hadži; Hfz - Hafiz; No... - redni broj (u Dobračinom katalogu); IZ - Islamska zajednica; IVZ - Islamska vjerska zajednica; Glasnik VIS-a - Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva.

Izvori i literatura

Prošlost Gračanice u turskom periodu je vrlo slabo istražena, pa tako i život H. Halil-efendije, kao i njegove vakufi. Što se tiče literature, o tome postoje samo dva kratka rada. Prvi rad je članak poznatog orijentaliste i islamologa H. Mehmeda Handžića, "Biblioteka Hadži Halil ef. u Gračanic" (kalendar "Gajret" za 1941., tiskara Bosanska pošta, Sarajevo 1940.). Handžić je pronašao par podataka iz H. Halil-efendijinog života, preveo tri

Edin Šaković:
Hadži Halil-efendija Trepanić i njegovi
vakufi u Gračanic

Dr. Galib Šljivo:
Gračanica i njena okolina u spisima vojnih
obavjetajaca u posljednjem stoljeću
osmanske uprave

Mina Kujović:
Političke napetosti u Gračanic tokom
imenovanja kotarskog predstojnika Ahmet
ef. Borića 1919. godine

bilješke i pružio nekoliko podataka i kulturnim radnicima u Gračanici uopšte.

Drugi rad je članak Muhameda Hadžijamakovića "Vakfija Hadži Halil-efendije Trepanića"

(Glasnik Vrhovnog Islamskog starješinstva, br. 3/84, *Vrhovno islamsko starješinstvo*, Sarajevo 1984.). On je donio prijevod H. Halil-efendijine vakufname, pronašao podatak o Hadži Halil-efendijinom prezimenu, a ostale podatke je preuzeo od Handžića. Treba napomenuti da se, sve do objavljivanja Hadžijamakovićevo rada, ništa nije novo pisalo o ovom pitanju. Ukoliko je neko nešto pisao, uglavnom je koristio Handžićev rad (Lamija Hadžiosmanović, Hazim Šabanović, Mehmed Mujezinović, itd.)

Najvažniji izvor za pisanje ovog rada je, međutim "Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke", koji je sastavio poznati orijentalista Kasim ef. Dobrača. Prvi svezak kataloga izašao je 1963. a drugi 1978. godine i u njima je obrađen jedan dio rukopisa iz efendijine biblioteke.

O Hadži Hali-efendijinoj džamiji također je bilo teško pronaći izvore. Neke podatke o izgledu ove džamije (koja je srušena 1934. godine) donosi Amra Adžemović u svom maturskom radu "Džamije u Gračanici" (Gimnazija "Dr. Mustafa Kamarić"). Autorica je izgleda, te podatke dobila od Osmana Delića, pedagoškog savjetnika iz Gračanice, koji je istraživao ovo pitanje, ali nije o tome ništa objavio. Slične podatke donosi i Omer Hamzić, u svom radu "Džamije u Gračanici -

historija i tradicija" (Gračanički glasnik br. 5, "Monos" Gračanica, 1998.). O historiji džamije i biblioteke može se saznati i iz Izvještaja odbora Islamske vjerske zajednice Gračanica Starješinstvu Islamske vjerske zajednice Sarajevo, br. 57/67, od 25.8.1967. kojeg je sastavio Hafiz Ibrahim-ef. Mehinagić. On se oslanjao na vlastita sjećanja i na tradiciju, uglavnom.

Podaci o imamima, vakufu itd., s početka 20. stoljeća, uzeti su iz više dokumenata iz Arhiva Islamske zajednice Gračanica.¹

Ostala literatura korištena je djelimično i označena je u fusnotama.

Gračanica u 18. stoljeću

(S posebnim osvrtom na kulturne prilike u gradu)

Gračanica se prvi put spominje 1528. godine, kao selo sa rudnikom željeza, a 20 godina kasnije već je kasaba (gradsko naselje) s većinskim muslimanskim stanovništvom. Nešto prije 1572. godine postaje sjedište kadije. Godine 1600. ima preko 500 kuća, 8 mahala u okviru kasabe (od kojih je svaka imala mesdžid ili džamiju), prostranu periferiju, te oko 25 različitih zanata 1. U gradu su živjeli starosjedioci - katolici², doseljeni Vlasi (pravoslavci), te muslimani (islamizirani Vlasi starosjedioci). U drugoj polovici 17. vijeka, 1074. (1663./64.) u Gračanici već radi Darul-hadis³, posebna školska ustanova u kojoj se izučavao hadis. Ovakvi zavodi podizani su obično u većim kulturnim centrima, gdje je radila jedna ili više medresa, i u Darul-hadisima

¹ Dugujem zahvalnost Glavnom imamu Međzliisa Gračanica, **Fikret ef. Pašanoviću**, koji mi je omogućio pristup arhivi,

² Katolička župa u Gračanici se spominje 1623. i 1656. godine. Ima nekih, istina, nepotvrđenih naznaka da se dobar dio katolika oko 1600. godine odselio u Staro Janjevo (na Kosovu). Tu su bile rudarske porodice koje su nakon obustave proizvodnje u Gračaničkom rudniku željeza morale potražiti novo mjesto (Branko Vajić "Još jednom o Sočkovačkim bunarima" Delegatski bilten br. 62-63, Gračanica 16.3.1982. godine. Katolici su ostali u Janjevu na Kosovu do 1991. godine kada su se iselili u Hrvatsku i naselili u okolini Zagreba.

³ **Dr. Ismet Kasumović**, "Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme turske uprave". Islamski kulturni centar Mostar, 1999. Dokument o radu ove ustanove posjedovao je poznati orijentalist Alija Bejtić (v. Osman Delić "Sto godina narodne osnovne škole u Gračanici" Gračanica 1985.),

su učenici (tih medresa) mogli temeljitije proučavati hadis¹

Dvadesetak posljednjih godina 17. stoljeća bilo je ispunjeno stalnim ratovima i drugim pratećim pojavama koje su prouzročile velike

kuća u Gračanici se sveo skoro na četvrtinu u donosu na 1600. godinu (sa 522 na oko 120). Stanje u Gračaničkom kadiluku bilo je čak gore nego u drugim kadilucima jer su tadašnje kadije, Alija i Ahmed, novac iz državne blagajne,

Središte mahale Trepanići krajem 19. vijeka

ljudske i materijalne gubitke, epidemije, gladi, migracije itd. Turci gube sve krajeve sjeverno od Save (i od Bosne uopće), a Bosanski cjalet postaje izložen stalnim austrijskim napadima. Stanovništvo sa izgubljenih područja je prognano u Bosnu i na druga područja. Harala je kuga, stanje je bilo veoma teško. Austrijska vojska je uspostavila granicu na dva sata hoda od Save u dubinu bosanske (tj. turske) teritorije, pa se mnogo stanovništva iselilo dublje u Bosne. Broj

namijenjen za javne potrebe, trošili za svoje. Zbog toga se stanovništvo iseljavalo u druge kadiluke. U Gračanici se 1708. i 1712. godine spominje tvrđava² koju navodi i franjevački kronopisac Filip Lastarić³. U Drnišlijinom zborniku stoji bilješka *"Dizdar Gračanice Mehmedaga, aga novih farisana u tvrđavi Gradačac"⁴, što znači ili da je Mehmedaga sa mjesta Gračaničkog dizdara premješten za agu Gradačaćkog agaluka ili obratno. Godine 1701. u Gradačcu je formiran agaluk⁵, vojno-admini-*

¹ Odavde se može zaključiti da je Gračanica još 1663. godine imala medresu.

² Enes Pelidija, «Bosanski cjalet od Kartovačkog do Požarevačkog mira», «Veselin Masleša» 1988.

³ Filip Lastarić «Starine bosanske provincije», «Veselin Masleša», Sarajevo 1979.

⁴ Alija Bejtić «Iz Drnišlijinu zbornika bosanskih memorijala», Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. III-IV Sarajevo 1976. (Abdulah Drnišlija je bio Sarajevski muderis i ordijski kadija, te član intelektualnog kruga sarajevskog kadije, književnika Alaudina Sabita Užičanina. Navedena bilješka može se datirati iza 1701. godine, kada je osnovan Gradačaćki agaluk.)

⁵ Alija Bejtić «Pjesnik Sabit Alaudin Užičanin kao sarajevski kadija i bosanski mulla» Anali GHB, knj II-III, Sarajevo 1974. (Prvi aga tog agaluka bio je Bajram aga.)

strativna jedinica koja je odgovarala teritoriji Gračaničkog kadiluka, i kojom je zapovijedao aga. Agaluk će 1710. godine prerasti u kapetaniju.

Prema tradiciji, u to vrijeme su u Gračanici podignuti značajni objekti: monumentalna džamija, hamam, sahat-kula. itd. Gradnja ovih zadužbina vezuje se za ime Ahmed-paše Budimlije¹, koji se, navodno, nakon pada Budima (1686. godine) doselio iz tog grada u Gračanicu. Podizanje ovakvih objekata je svakako povoljno djelovalo na stabilizaciju i dalji napredak demografskih, kulturnih i privrednih prilika u Gračanici.

Da je u Gračanici u to vrijeme bilo ljudi koji su cijenili i koristili pisanu riječ, svjedoči podatak, odnosno bilješka na jednom rukopisu, u kojoj se kaže kako je dotična knjiga "kupljena u kasabi Gračanica 1138. (1725.) godine".²

U to vrijeme nalazimo mnoge školovane Gračanlije na službi u svome kao i u drugim gradovima Carstva. Tako i Hadži Halil - ef. radi u Beogradu. Kao mualim u mahali Hadži Timurhana, u Sarajevu, 1706. godine je bio Osman Gračaničević³. Još jedan Gračanlija, Hadži Mustafa el-Bosnevi el-Gradčaničević, služio je kao kadija u gradu Ozija (Očakov, na Crnom moru) sve do napada Rusa, koji su zauzeli taj grad. Hadži Mustafa je 1775. godine na jednoj knjizi napisao

da je vlasnik te knjige, te kako je "izbavio ovo djelo iz ruku nevjernika Moskova".

Pod istim imenom se spominje još jedan Gračanlija, Hadži Mustafa b. Ahmed el-Gračaničević. On se oko 1745. godine školovao u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, i te godine je prepisao jedan komentar gramatičkom djelu "Qawaid al-İrab"⁴. On se spominje i kao vlasnik jedne zbirke.⁵

Kadija u Gračanici u prvoj polovini 18 stoljeća bio je neki Mustafa Refki ef, koji je uvakufio zemljište za musalu.⁶ Ne može se reći je li on iz Gračanice ili iz nekog drugog grada.

Kadija u Gračanici oko 1769. godine bio je Sulejman b. Abdulah el-Gračaničević. On je početkom mjeseca Džumadel-ula te godine dovršio prijepis djela "Sakk Hulwi", zbirke formulara. Iz rukopisa mu se vidi da je bio školovan čovjek i vješt kaligraf.⁷

Prije njega, kadija u Gračanici je bio Abdullatif b. Mustafa Maglaji (iz Maglaja). On je umro 1764. godine i sahranjen je u haremu Ahmed-pašine džamije.⁸

Treba spomenuti još i naiba Muhamed Hafiz b. Osmana, koji se spominje kao vlasnik jedne knjige (bilješka nije datirana, ali je vjerovatno iz 18. stoljeća).⁹ Iz vakufname H. Halil-efendije, vidi se da je Gračanica imala muteselima i muftiju. U jednoj nedatiranoj fetvi (najvjerovatnije iz 18.

¹ Bez obimnijih istraživanja nije moguće utvrditi njegov pravi identitet.

² Kasim Dobrača, Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrevbegove biblioteke, sv. II, broj: 885 (dalje u tekstu: DOB No ...)

³ Ismet Kasumović, n.d.

⁴ DOB No 1461

⁵ "450 godina Gazi Husrev-begove Medrese" GIM 1988 (grupa autora).

⁶ DOB No 1156. Izgleda da se on vratio u Gračanicu i da je sa sobom donio ovu knjigu, jer se kao kasniji vlasnik i vakif navodi "Nurko-hodža b. Nurko iz sela Rapatnica, kod Gračanice" (danas općina Srebrenik)

⁷ Dr. Adem Handžić, n.d. (Gračanička musala se nalazila na mjestu sadašnjeg doma kulture)

⁸ DOB No 1951

⁹ Mehmed Mujezinović, "Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine" knj. II Istočna i centralna Bosna, "Veselin Masleša", Sarajevo 1977. godine.

stoljeća) spominje se gračanički muftija Mustafa¹ (koji je izdao tu fetvu). Na prelasku iz 18. u 19. stoljeće, muftija u Gračanici bio je Omer-efendija.²

U periodu 1763. - 1776. godine, u jednom vakufskom defteru popisane su slijedeće Gračaničke mahale: Ahmed-pašina tj. čaršija (sa džamijom), Čiriš (sa džamijom), Potok (sa mesdžidom), Derviš-hodžina (sa džamijom).³ Pervane ili Trepanići (sa džamijom), Gojsalići (prostor oko današnje Drafničke džamije) sa džamijom, Drapnići (gornji dio današnjih Drafnića) sa mesdžidom, Mejdani sa džamijom, te mahala Olovi (Olovija) sa mesdžidom.⁴ Spominju se još i kršćanska i ciganska mahala. Oko čaršije su se razvijale mahale Mejdanić i Stubo.

Što se tiče privrede, stanovništvo se, pored zemljoradnje, orijentiralo ka zanatstvu i još više ka trgovini. Gračanica je u 19. stoljeće ušla kao veća kasaba sa desetak džamija, medresom (koja se također spominje u periodu 1763 - 1776. godine), javnom bibliotekom (H. Halil-efendijina), više vodovoda i česama, hamamom, sahat kulom, te većim brojem trgovačkih i zanatskih radnji, hanova i drugih zgrada u čaršiji. U to vrijeme nema spomena gračaničkoj tvrđavi, pa se

može zaključiti da je ona već bila napuštena i porušena.

Život Hadži Halil-efendije

Porodica Trepanići (odnosno Trpanići) je, prema tradiciji, stari autohtoni Gračanički rod - oduvijek su u Gračanici i nisu se niotkuda doselili. Jedan od izdanaka te porodice bio je i Hadži Halil-efendija Trpanić.⁵

Hadži Halil-efendija je sin Ahmedov, a unuk Sulejmanov, što se može vidjeti iz njegovih potpisa na nekim knjigama "*Halil b. Ahmed b. Sulejman-efendi el-Gradčaničevi*". Rođen je, najvjerojatnije, početkom 18. ili možda krajem 17. stoljeća. Godine 1150. (1737. godine) on je "sebi dao" izraditi pečat na kojem je pisalo: "*Halil, godina 1150.*" Zbog toga se može pretpostaviti da je tada završio školovanje i stupio u službu. Ovu pretpostavku potvrđuje i to što je njegov učitelj, Hafiz Sejid Ahmed-efendija, umro prije 1739. godine. Teško je reći gdje se Hadži Halil-efendija školovao. Početne nauke (mekteb) stekao je u rodnom gradu, a možda je učio i u medresi, ukoliko je ona u to vrijeme u Gračanici bila aktivna. No, s obzirom na njegovu učenost (na što ćemo se kasnije detaljnije osvrnuti) može se zaključiti da se školovao u nekom većem centru, možda u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu,

¹ DOB No 1275

² DOB 1768

³ Derviš-hodžina mahala vjerovatno nije postojala sama za sebe, nego je istovjetna ili sa mahalom Riječka. Lipa se u 19. vijeku nazivala Hadži-Džafer mahala a Riječka - Olovija mahala. U mahali Lipa, odnosno u haremu lipanjeske džamije ima dosta starih nišana - vjerovatno iz 18. vijeka, a zatim neki lokaliteti (Mula-dedin mezar, Šehiti, Tečište itd.) upućuju na starost ove mahale.

⁴ Mahala Olovija nalazila se između "Ozrenkinog" salona namještaja i bolnice, kod mosta "Rampa". Ime je dobila po istoimenoj džamiji, a ova opet zbog toga što ju je zasigurno sagradio neki čovjek iz Olova (koji se nastanio ili bio na službi u Gračanici) Olovljak (tur. Olovi). Poznato je da su naši ljudi svojim imenima dodavali pridjevke s kojima su označavali svoje geografsko porijeklo (Gračaničevići-Gračanica, Visokavi-Visočak, Sarajli-Sarajlija, Banjalukavi-Banjalučanin, pa tako i Olovi-Olovljak). Olovija džamija bila je jednostavna građevina od drveta i čerpiča, sa krovom od šindre (kasnije od crijepa), pa nije mogla biti pokrivena olovom (kako mnogi misle, među njima i hfz. Ibrahim ef. Mehinagić). Uostalom, u turskom periodu se za ovaj metal nije koristila bosanska riječ "olovo", već turska "kuršum". Otuda je Kuršumljia džamija u Maglaju, Kuršumljia medresa u Sarajevu (jer bile su pokrivena kuršumom, tj. olovom).

⁵ Odmah treba napomenuti da se H. Halil efendija u pristupačnim izvorima nigdje nije potpisao prezimenom Trpanić, valjda iz skromnosti. Za njegovo prezime saznajemo iz jedne bilješke njegovog brata Omera.

a pored škole je, izgleda, samostalno proučavao islamske nauke.

Godine 1744. Halil-ef. je dovršio prijepis djela "An-Nasih Wa l Mansuh li l-Isfaraini" (Isfarainijeva rasprava o derogaciji u Kur.anu). Tu se potpisao kao: "Halil Bosnevi, katib sudnice u Beogradu, 1157 (1744.) godine".¹ Inače, katibi (pisari) bili su vrlo cijenjeni ljudi. Njihov zadatak (na sudu) je bio da sastavljaju razne izvještaje, naloge, murasele, da vode sudsku arhivu, itd. Morali su dobro poznavati turski (službeni) i arapski jezik, imati lijep rukopis, itd. Hadži Halil-efendija je na tom položaju bio i 1756. godine, kada je kupio Qadihanov priručnik za davanje fetvi, ta na naslovnoj stranici to zabilježio.²

Prije toga, 1746. godine, Halil-ef. je dobio na poklon jedan primjerak Redžeb-efendijinog komentara djela "Tariqati Muhammedije" koje je napisao Muhamed b. Pir Ali Al-Birgavi, kod nas zvani Birgivija. Djelo mu je poklonio prijatelj, Hadži Ahmed B. Fadlullavi Serhatli-zade (Serhatlić). A Hadži Halil-ef. je njemu, kao naknadu, isplatio tri hiljade dirhema. Na knjizi je, potom, napisao bilješku koju je preveo H.M. Handžić.⁴ Ona glasi:

"Pažnjom svemogućeg Boga, dodijeljeno mi je da budem vlasnik ovom lijepom i blagoslovljenom djelu, i to iz ruku onoga čiji se pečat sa datumom nalazi na kraju prošle stranice. Bog ga blagoslovio kad mi je ovu knjigu poklonio, iako sam ja iz svog imetka izdvojio tri hiljade dirhema. On je knjigu kupio prije, kada je datirao u gore spomenutom datumu, iz ostavštine mog učitelja, Hafiz Sejid Ahmed-efendije, Božja milost s njima, a on ju je, opet, kupio na godinu dana prije smrti iz

ostavštine fakiha Šejh Mahmud-efendije Sarajlije, i to u tabacima. Zatim ju je uvezao i svojom rukom napisao ime komentatora i sada stoji. To je bilo nakon što je spomenuti fakih sravnio djelo s originalom. Veliku je uslugu učinio sravnivši djelo s originalom. Neka mu Bog u raju sagradi onoliko dvoraca koliko je riječi napisao sravnjujući. Poželjno je da se ovo djelo čita i da se postupa onako kako je u njemu zapisano, a uputa je od Boga. Ja, siromah Visokom i Bogatom Bogu, Halil b. Ahmed el-Bosnevi el-Gradčaničevi, 15. Rebiul-evvel 1159" (1746.godine).

Na prethodnoj stranici nalazi se kraća bilješka u kojoj se kaže da je vlasnikom knjige postao H. Ahmed B. Fadiullah Serhatli-zade, u Muharemu 1152 (1739.godine). Tu se nalazi i njegov lični pečat. Na ovu se bilješku poziva H. Halil ef. u gore navedenom tekstu.

Nešto iza 1756. godine, kada se spominje kao katib, Hadži Halil-ef. prelazi na mjesto muderisa Šahrijari (Carske) medrese u Beogradu. Ova medresa je počela sa radom iza 1739. godine³, a nalazila se uz džamiju sultan Mahmuda.

Godine 1171/1758. Halil-ef. se vraća s Hadža, i zaustavlja se u Damasku. U haremu Emevijske džamije on je kupio zbirku rasprava ("Resa il") od pisca Abdul-Gani Nabulusija, i tu je napisao kada i gdje je kupio to djelo. Potpisao se kao "...el-Hadž Halil-efendi el-Gradčaničevi, muderis na Šahrijari (Carskoj) medresi u Darul-džihadu (mjestu ratova i borbi) Beogradu..." Nakon povratka s Hadža, izradio je novi pečat, veći od onog starog, i na njemu je pisalo "El-Hadž Halil". Prilikom obavljanja Hadža, pomoć su mu pružili delil Šejh Salih Bošnjak, vodonoša Šejh Abdulah, te neki Šejh Ibrahim b. Ihlas iz Meke, te mujezin

¹ DOB No 582/3. Pisac je Muhammad Abu Abaydullah b. Abdullah b. Ali Al-Isfaraini.

² Godine 1733 kao prepisivač se spominje Halil Gračaničevi, možda istovjetan sa H. Halil-ef.

³ DOB No 1655. Pisac je Fahrudin Hasan b. Mansur Uzgandi Al-Fargani Qadihan

⁴ Hadži Mehmed Handžić, Biblioteka Hadži Halil ef. u Gračanici, "Kalendar" Gajret za 1941. "Bosanska pošta" Sarajevo 1940. Bilješka je pisana na arapskom jeziku, kao i sve druge bilješke koje je H. Halil-efendija pisao, jer je arapski jezik bio jezik uleme.

⁵ Austrijanci su Beograd zauzeli 1715. a Turci ga povratili 1739. godine

Mula Sulejman iz Medine, pa im on vakufnamom (1763.), u znak zahvalnosti, određuje novčanu naknadu.

Svoju vakufnamu Hadži Halil-ef. je napisao pet godina nakon povratka s Hadža, i to najvjerojatnije u Gračanici, jer je dobro poznao tadašnje prilike u gradu (izgleda da je on često iz Beograda dolazio u Gračanicu).

Vakufnama je napisana u mjesecu Rebul-evelu 1177. godine, odnosno u septembru 1763. godine. Nije sačuvana u originalu, nego u prijepisu koji se nalazi u medžmu ui (zborniku) Abdulvehab-ef. Karahodže. Abdulvehab-ef. je vakufnamu prepisao 1183. (1769), u vrijeme dok je radio kao muderis u Gračanici. Medžmu u je pronašao Muhamed Hadžijamaković, u privatnoj biblioteci Abdulkadira Hadžiahmetovića u Visokom. Sadržaj medžmu e je objavio u Analima Gazi Husrev-begove biblioteke¹, a prijevod vakufname u Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva².

Medžmu a ima 138 listova, formata 21×14. Povez je kožni. U medžmui ima mnoštvo pjesama i stihova na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, odlomci iz "Dulistana"³ i drugih djela klasične perzijske književnosti, zatim razne dove, ajeti, hadisi, bilješke s područja fikha, akaida, te drugih islamskih nauka, onda razni dokumenti, komentari, citati i slično. Prijepis vakufname nalazi se na listovima 117b - 118b.

Ispod teksta vakufname stoji bilješka: "Prijepis vakufname koju je napisao umrli Hadži Halil-efendija, šura našeg oca".

Otac Abdulvehab-efendije bio je najvjerojatnije poznati učenjak iz Žepča, Hadži Abdullah-ef. Karahodža. O njemu, kao i o ostalim članovima Hadži Halil-efendijine porodice biće govora nešto kasnije.

Vakufnama je nešto slobodnije prevedena (prijevod: M. Hadžijamaković) i složena, a glasi:

"Hvala Allahu Stvoritelju svjetova. Neka je mir i spas na Njegova poslanika Muhammeda i Njegovu porodicu.

Naš odlazak u Kuću sreće iziskuje da budemo oprezni, da damo određena objašnjenja, te da pismeno objasnimo neke stvari i neke naše oporuke, kako bi bile prihvaćene. Zato ćemo to, uz Božiju pomoć, sve pismeno i detaljno objasniti na ovom papiru.

Ranije sam poklonio i predao u posjed svojoj ženi Hatidži i drugoj ženi Rukiji po 500 groša. Sticajem okolnosti, uzeo sam od njih taj iznos i utrošio ga za svoje potrebe. Tako im sada dugujem svakoj po 500 groša. Isto sam svojim trima kćerima poklonio i u posjed predao svakoj po 200 groša za njihovu opremu. Kasnije sam, sticajem okolnosti, uzeo od njih taj iznos za podmirenje svojih potreba. Tako im sada svakoj dugujem po 200 groša, ukupno 600 groša.

Ponizno molim Allaha da prilikom odlaska ovom siromahu da oprost, te da čist i ispravan stigne do Njega. Želim da mi bude sretan povratak i da susret s Njim bude lijep i bez teškoća. Isto tako želim da svojim ženama i kćerima vratim dugove u navedenim iznosima osobno.

Ako do kraja mog života ostane neizmiren dug, najprije izdvojiti iz mog imetka taj iznos i njima isplatiti. Ostatak našeg imetka, koliko god bude, razdijeliti onako kako je Allah naredio. Neka se izdvoji jedna trećina, a dvije trećine razdijelice među nasljednike.

Što se tiče trećine koja će se izdvojiti, moja oporuka glasi:

- 50 groša za iskati-sallat,
- 50 groša za kefareti-jemin i ostale kefarete i postupiti onako kako je to umrli Al-Birgavi objasnio u svom djelu

¹ Muhamed Hadžijamaković, "Medžmu a Abdulvehhab Karahodže (Karahodža-zade)", Anali GHB knj. XI-XII.

² Muhamed Hadžijamaković, "Vakfija H. Halil-efendije Trepanića", Glasnik VIS br. 3/84.

³ Djelo vjersko-moralno-poučne sadržine, koje je napisao perzijski pisac šejh Sadi Širazi

"Birgivija"¹ Husein-efendiju molim da objasni što je ovo, i dati mu 30 groša,

- sinu Husein-spahije, Mula Osmanu, 20 groša,
- mojoj sestri 20 groša,
- svakom njenom djetetu po 5 groša i stasalom sinu Zulumu 20 groša,
- Džamijskom imamu 20 groša,
- Mujezinima po 10 groša,
- siromašnim udovicama i raspuštenicama u našoj mahali po 3 groša,
- Omer-hodžinim sinovima po 5 groša,
- Ogradu od drveta oko džamije zamijeniti zidom od ćerpića,
- Ako se ukaže potreba, sa desne strane džamije sagraditi jednu tetimu,
- Unutar džamije, u jednom uglu sagraditi od ćerpića sigurnu prostoriju i zatvoriti je čvrstim vratima. Moje knjige, nakon što se popišu, složiti u tu prostoriju,
- Ako doteče trećina mog imetka, sagraditi medresu od 7-8 prostorija u mahali koja je blizu džamije, ili neka se u bašči Munla Huseina otkupi komad zemlje za tu zgradu,
- Izdvojiti i uvakufiti 800 groša za plaće mutevelije, muderisa, a naročito za imama i mujezine džamije, te za održavanje džamije, česama i vodovoda.

Moj brat Ismail-baša moj je vekil dok sam ja živ, a nakon mene, on je moj vasimuhtar.

Novac će se, prema propisima Šerijata, davati na ribah (dobit), a prihodi od njih će se upotrijebiti prema nahođenju, za isplate plaća i za opravke. Posuđivanje novca na dobit će se u skladu sa šerijatskim propisima i knjižiti u sidžile. Ukoliko bude moguće, tražiti jemca i zalog.

Uvjetujem da ja lično upravljam ovim dok sam živ, a nakon mene to će činiti moj najstariji nasljednik, moje dijete, a zatim djeca moje djece. Moji mahaljani i prijatelji iz čaršije će, prema svom nahođenju, vršiti nadzor.

Pošto je, prema Imami Zuferu, dozvoljeno uvakufljeni novac zamijeniti zemljištem ili zgradama, ukoliko će se timc unaprijediti i ojačati vakuf, dozvoljeno je da se navedeni iznos od 800 groša zamijeni, uz znanje suda, mutevelije, vekila i vasinazira, zamijeniti za odgovarajuću zemlju ili zgrade.

Moje knjige, koje se čuvaju u džamiji i gdje su bezbjedne, tu će stalno stajati i neka se ne iznose. Ako se ukaže veću potreba da se neka knjiga iznese može se iznijeti s tim da se upozna kadija i vasinaziri, da se uzme jamčevina u iznosu od dvostruke vrijednosti knjige, i to na nekoliko dana, te da se opet vrati. Ako se, ne daj Bože, pojavi opasnost od neprijatelja, radi sigurnosti knjige popakovati u sanduke i u prisustvu mojih nazira sravniti sa popisom. a potom neka kadija zapečati sanduke. Tako zapečućene sanduke otpremiti u Sarajevo, pohraniti u Bezistan², te predati upravi Bezistana na čuvanje. Postiže, kad se knjige budu preuzimale iz Bezistana, ponovo popisati sa znanjem sarajevskog suda, a potom ih vratiti u ranije sagradenu biblioteku i tamo ih predati. Sarajevskom mustiji, onima koji su pazili knjige, muderisu, imamu i mujezinima, po mogućnosti odrediti naknadu. Ovo je povjereno kadijama, mutevelijama, vekilu i nazirima.

Za učenje Jasini-šerifa svakog uoči-petka za duše mojih roditelja odrediti odgovarajuću platu.

Nakon što se izvrši uvid u sve ove oporuke, sa znanjem suda, vasimuhtara i nazira, ako se pokaže višak, vratiti i razdijeliti nasljednicima.

¹ Muhammad b. Pik Ali Al-Birgavi, zvani Birgivija (ili Bergivija) napisao je više djela, koja su bila vrlo popularna među ulemom u Bosni. Njegovo djelo "Birgivija" (tj. "Wasiatnama" ili "Risala") je njegovo zadnje djelo, odnosno njegova oporuka. "Risala" je dugo korištena kao udžbenik u medresama.

² Ovdje H. Halil ef. vjerovatno misli na vakufski Gazi Husrev-begov bezistan.

Naročito molim da se šalje, dok su živi, našem delilu u Meki Šejh Salihu Bošnjaku i njegovoj djeci godišnje po dva groša, vodonoši (sakk) Šejh Abdulahu i njegovoj djeci po dva groša, Šejh Ibrahim b. Ihlasu dva groša, u Medini mujezinu džamije Munla Sulejmanu i njegovoj djeci po dva groša. Ako bude viška od trećine, i njima nešto dati.

Kao dodatak našoj oporuci i ovo: neka se mom rahmetli ocu i rahmetli majci podigne lijep kameni santrač i nišani. Za očev kabur utrošiti 15 do 20 groša, a za majčin 10 groša. Neka se za njih izdvoji po 10 groša za iskati-salat, te 20 groša za potrebne kefarete.

Za uvakufljeni novac u navedenom iznosu jednom godišnje izvršiti obračun. Ako bude manjkova nastalih greškom mutevelije ili vekila, namiriti iz njihovih imetaka. Ovo se ne smije smetati s uma. Novac ne treba čuvati. Čim se primi, odmah ga dati, s uvidom suda. Godišnjem obračunu neka prisustvuje 3 do 5 osoba iz mahale ili čaršije, kao nadzornika. Kajmakam i muftija neka po svom nahodenju sagledaju poslovanje, te upoznaju sudske vlasti i narod.

Ako bude prihoda od uvakufljenih 800 groša, i ako preteče preko plata muderisa, imama, mujezina, njihovih vekila i opravaka, neka se učenicima Medrese isplati nešto u vidu sadake, neka ponizno dovu čine.

Uvažene kadije molim da uvakufljeni novac jednom godišnje prekontrolišu i udruže se sa obilnim sevapom.

Napisano u mjesecu Rabiul-evvelu 1177 (rujan, 1763. godine). Ja sam Božiji siromah Hadži Halil-efendija, muderis Šehrijari medrese u Beogradu,"

Ispod teksta vakufname stoji bilješka:

"Prepisano sa originala 1183 (1769.) godine. Ja sam siromah Abdulvehab, muderis u Gračanici."

Ovaj dokument, bez sumnje, daje najviše podataka o Hadži Halil-efendijinoj porodici, o njegovom materijalnom stanju, o njegovom stupnju obrazovanosti, itd.

Ovdje ćemo nešto reći i o porodici Karahodža iz Žepča.¹ To je stara ulemanska porodica koja je dala više vjerskih službenika. Jedan izdanak te porodice je Abdulvehab ef. Karahodža. U Žepču je sredinom 18. stoljeća živio i djelovao Hadži Abdullah-ef. Karahodža. On je bio imam u Ferhadiji džamiji i muderis na istoimenoj medresi. Približno je bio istih godina kao Hadži Halil ef. Napisao je poznatu alhamijado pjesmu "Bošnjakuša", od 14 strofa. Umro je 1765. godine. Na spomenutim dužnostima naslijedio ga je sin Ahmed-ef. Karahodža koji je "Bošnjakušu" proširio na 31 strofu. U isto vrijeme je u Gračanici radio muderis Abdulvehab-ef. Karahodža (koji se potpisivao i kao Karahodža-zade, "Karahodžin potomak" odnosno Karahodžić), pa se može pretpostaviti da su Ahmed i Abdulvehab braća. Ahmed-ef. Karahodža predavao je na Žepačkoj medresi i u vrijeme kada se na njoj školovao poznati pjesnik Abdulvehab b. Abdulvehab Ilhamija Žepčak, koji je zbog svojih satiričnih pjesama pogubljen u Travniku od strane zloglasnog Seid Ali Dželal-paše.

U slučaju da je Abdul vebab ef. sin H. Abdullah efendije to znači da je Hadži Halil-efendijina sestra bila H. Abdulah efendijina žena. No bez obzira na to Hadži Halil-efendijina sestra može, a ne mora biti majka Abdulvehab-efendiji, jer on ispred vakufname kaže da je to vakufnama koju je napisao H. Halil-ef, šura njegovog oca, a ne navodi da je H. Halil efendija brat njegove majke, odnosno njegov daidža (ujak). To bi značilo da je Abdulvehabov otac (H. Abdulah ef.,?) imao dvije žene.

¹ Podaci o ovoj porodici mogu se naći u djelima M. Hadžijamaković, "Medžmu, a Abdulvehhaba Karahodže (Karahodža-zade)." Anali GBH knj. XI-XII, Sarajevo 1989. Dr. Abdurahman Nametak, "Hrestomatija bosanske Alhamijado književnosti" "Svjetlost" Sarajevo, 1981, Startija književnost - Muslimanska knjiž. tradicija Muhamed Hadžijahić.

Abdulvehab ef. Karahodža bio je obrazovan i učen čovjek, i koliko se vidi iz međzmu e, volio je pjesništvo, pa je i sam pisao pjesme, pod pseudonimom Vehbi. Godine 1769. Abdulvehab ef. se nalazi na službi muderisa u Gračanici. Gdje je prije radio, teško je reći. U međzmu i se nalaze dva dokumenta od prije 1769. godine. Prvi dokument je ilam Reisul-kutuba o Ramazanu, iz 1170. godine (1757), na listu 107 a, te ferman u kojem se obavještavaju nadležni organi (kadije, muftije, muderisi, imami, muteselimii...) da se u sultana u četvrtak 21. Džumade-ula 1174/1761. godine, rodio sin Selim, te da se to po običaju proslavi.¹

Na listovima 12 b - 25 b nalazi se prijepis Attarove Pend-name, a na kraju stoji bilješka u kojoj se kaže da je djelo prepisao Karahodža Abdulvehhab, 1187 (1773.) godine. Na listu 93 a stoji bilješka u kojoj se, između ostalog, kaže da ju je napisao, Abdulvehab, krajem Rabiul-evvela 1187/1773. godine. Na listu 122a nalazi se bilješka na perzijskom i s potpisom i datumom: "... napisao siromah Šejh Abdulvehhab Karahodža-zade, 3. Rabiul-evvela 1187/1773. godine" U međzmu ima nekoliko pjesama koje je on napisao (1 kasida od 8 bejtova, jedna kit a od 5 stihova, 1 ilahija od 14 stihova, 1 stih na perzijskom, i sl.). Međzmu, a je 1788. godine bila u posjedu drugih lica, što znači da Abdulvehhab-efendija te godine nije bio među živima. Na listu 103 b nalazi se ilmi-haber za neku Hanifu Imamović iz Fojnice koji je 1788. godine upisao neki Salih, a na listu 81 a nalazi se popis stvari koje je pokupovao "brat Muhamedaga" u Sarajevu, Fojnici i Varešu, te kome je šta dužan (a to je upisao iste godine). Iz ovoga možemo zaključiti da su Salih i Muhamedaga Abdulvehhab-efendijini sinovi, ili je Salih (koji je očito u to vrijeme bio vlasnik međzmu.e) suprug Abdulvehab-efendijine kćeri.

Međzmu a je kasnije dospjela u vlasništvo porodice Hadžiahmetović. Ilhamijinih potomaka, pa se možda nalazila i u posjedu samog Ilhamije.

***

Hadži Halil-efendija je imao veću porodicu, o kojoj znamo vrlo malo i to uglavnom na osnovu vakufname. Imao je dvije žene: Hatidžu i Rukiju. Više ženstvo kod Bošnjaka, a posebno kod građanske klase bilo je relativno rijetko. Druga žena se obično uzimala (uz privolu prve) u slučaju da prva nije mogla rađati djecu.

U vakufnami se spominju tri kćerke, ali to ne znači da on nije imao više djece. Spominje se i neimenovana sestra koje je imala više djece, od kojih je jedan sin, Zulum, u to vrijeme bio punoljetan (tj. imao je više od 15 godina). Ova sestra je vjerovatno identična sa Karahodžinom ženom, ali i ne mora biti. Možda je ovo druga Hadži Halil-efendijina sestra koja je živjela u Gračanici. Inače, u mahali Trepanići je 1882. godine živjela porodica Zulum (Omer Zulum, imao kuću niže Trepaničkog groblja), možda potomci Zuluma, sina Hadži Halil-efendijine sestre.

Hadži Halil-efendijin brat Ismail-baša bio je, izgleda, mlađi od Hadži Halil-efendije, jer ga ovaj određuje za svog nasljednika u upravljanju vakufom. Kako mu se iz imena vidi, on je bio zapovjednik neke manje vojne jedinice, sigurno janjičarske, jer su janjičari imali značajno uporište u Gračanici (na turskom riječ "baša" znači glavar, poglavar).

Njegov drugi brat, Omer, ne spominje se izričito u vakufnami, ali smatramo da je on istovjetan sa Omer-hodžom (iz vakufname). On je 1761. godine prepisao jedno djelo ("Terdzume i Tariqati Muhammedije li l Islameti") za svoje lične potrebe.²

Na predzadnjoj stranici nalazi se bilješka ukomponovana u završetak teksta knjige u kojoj se kaže:

"... Napisao Omer b. Ahmed, hatib u džamiji brata Hadži Halil-efendije, nastanjen u kasabi Gračanica. Neka Allah oprostí njima i njihovim

¹ Ferman je vjerovatno unesen u međzmu, u nakon objavljivanja.

² Rukopis se danas čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, pod indeksnim brojem 4:125 (M. Hadžijamaković, N.D.).

roditeljima. Dovođeno krajem mjeseca Zuhidžeta, u subotu, u vrijeme podneva, godine 1174. (1761.)" Na slijedećoj stranici nalazi se bilješka: "Napisao Omer b. Ahmed Trpanić". Na početku stoji bilješka: "Vlasnik i posjednik Omer b. Ahmed Trpanić". Iz ovih nekoliko bilješki vidi se da se Hadži Halil-ef. prezivao Trpanić (tj. Trepanić).

Dakle u dva izvora spominju se dva Hadži Halil-efendijina brata i jedna sestra, ali to ne znači da nije imao više braće i sestara.

O još nekim ličnostima koje se spominju u vakufnami, skoro se ništa ne zna. Ko je bio sin Husein-spahije, Munla Osman, teško je reći. Moguće da je i on bio H. Halil efendijin rođak, ili bliži prijatelj. Znamo samo da je pohadao medresu, što zaključujemo iz pridjeva "Munla". O Husein-efendiji se također malo zna. Izvjesno je da je bio vrlo učen čovjek. Činjenica da Hadži Halil-ef. ne govori ništa određenije o njemu, niti spominje zvanje, niti prezime, govori da je Husein-ef. bio dobro poznat u Gračanicima, te da vjerovatno nije bio niži vjerski službenik (imam ili hatib). Ovu pretpostavku potvrđuje i to što se H. Halil-ef. mogao obratiti i na svog brata Omera. Međutim, on poziva da Husein-ef. objasni neke stvari iz nasljednog prava, pa se može pretpostaviti da je Husein-efendija bio Gračanički muftija.

U vakufnami se spominju kajmakam (muteselim, muselim), kadija i muftija, što govori o administrativnom značaju Gračanice u to vrijeme.

Hadži Halil-efendija je bio veoma obrazovan i pobožan čovjek i, može se reći, humanista. Iz nekih bilješki sa njegovih knjiga, te iz vakufname, vidi se da je posjedovao veliko znanje iz fikha i nasljednog prava (Al-fara itd).

Ranije smo rekli da je Hadži Halil-efendija učio pred nekim Hafiz Sejidd Admed-efendijom, i to u nekom većem centru. Gdje je nakon školovanja radio, ne može se reći. Već oko 1744. godine radi kao katib (sekretar) beogradskog suda. Inače, beogradski sud pripadao je rangu

mullaluka, tj, beogradski kadija nosio je zvanje mulle (sudija višeg reda). U evropskom dijelu Turskog carstva, u prvoj polovini 18. stoljeća, sjedišta mulle su bili: Sarajevo, Beograd, Edrena, Plovdiv i Sofija. Zbog toga su i katibi na ovim sudovima morali imati veće obrazovanje i stručnost.

Negdje između 1756. i 1758. godine postavljen je za muderisa na Carskoj medresi. Na tom mjestu nalazio se i 1762. godine.

Vjerovatno u zadnjim godinama svog života, Hadži Halil-efendija je uvakufio jednu knjigu (za svoju biblioteku), te na vrhu prve stranice napisao: "*Uvakufio Šejh Hadži Halil-efendija el-Gradčaničevi*". I u kasnijim izvorima Hadži Halil-ef. se spominje sa titulom "Šejh". Ovu titulu su nosili veoma učeni ljudi, sa visokim školama, i češće, derviške starješine (pročelnici). Može se pretpostaviti da se H. Halil-ef. u Beogradu (gdje je bilo više tekija) primljen u neki tarikati, pa naposljetku postao i šejh, ili je možda (nakon pisanja vakufname) osnovao tekiju u svom rodnom gradu.

Iz vakufname se vidi da je Hadži Halil-efendija mislio na širu društvenu zajednicu, ostavljajući novac siromašnim osobama iz mahale. Također, vidi se da je bio dosta oprezan, te da je brigu o vakufu prepustio ne samo muteveliji, već i svom potomstvu, kao i uglednijim ljudima iz čaršije i mahale. To je bilo sasvim razumljivo, jer su mnogi vakufi u to vrijeme doživjeli uzurpacije i propadanje, uzrokovano nesavjesnošću mutevelija.

Gdje je Hadži-Halil-efendija umro i gdje je sahranjen, teško je reći. H. Mehmed Handžić pretpostavlja da je Hadži Halil-ef. umro u Gračanicima, te da bi mu grob trebalo potražiti u haremu Pervane džamije. Površnim pregledom sačuvanih nišana u tom groblju nije utvrđen niti jedan nišan koji je podignut u vrijeme H. Halil-efendijine smrti.¹ Međutim, mnogi nišani su uništeni prilikom rušenja džamije, zatim u ratu 1992.-1995. godine, pa je možda i H. Halil-efendijin nišan stradao.

¹ Mehmed Mujezinović, "*Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*", knj. II, "Veselin Masleša Sarajevo 1977.

H. Halil-ef. bi mogao biti sahranjen i u haremu Bijele džamije, gdje su se sahranjivali gradski uglednici. Međutim, Mehmed Mujezinović, poznati orijentalista i epigrafičar, nije u ovom groblju pronašao nišan sa natpisom koji bi bio podignut nad Hadži Halil-efendijinim grobom.

Zbog toga je vrlo vjerovatno da je Hadži Halil-efendija umro i da je sahranjen u Beogradu.

Tradicija o Hadži Halil-efendiji bila je vrlo živa sve do II svjetskog rata. Hafiz Ibrahim-ef. Mehinagić, pišući izvještaj o vjerskom i kulturnom životu muslimana Gračanice u prošlosti (na zahtjev vrhovnih organa Islamske zajednice) spominje Hadži Halil-efendiju i njegove vakufe.¹ On u tom spisu navodi da je Hadži Halil-ef. nosio nadimak Dreno,² što je sigurno upamtio od nekog starijeg Gračanlije. Danas je, međutim, predaja skoro zaboravljena. No, vrijedi spomenuti kazivanje Mehmedalije Trepanića (umro za vrijeme agresije na BiH 1992-1995, u 104. godini života), koji je pričao da je graditelj džamije bio Dreno Trepanić, čija je porodica stradala od "mubarečije", kuge. Dreno je, po rahm. Mehmedaliji, imao kuću na mjestu današnje kuće Hasana Hasića.

Hadži Halil-efendijini vakufi u Gračanici

1) Džamija

Hadži Halil-efendija je u Gračanici ostavio, zapravo, dva vakufa. Svoju vakufnamu je napisao 1762. godine, i iz nje se vidi da je džamiju sagradio ranije, te da je ona imala postavljene

vjerske službenike. Hatib u ovoj džamiji je 1761. godine bio H. Halil-efendijin brat Omer.

Međutim, potrebno je osvrnuti se na prošlost mahale i džamije i prije H. Halil-efendije. Trepanići su, po svemu sudeći, stara mahala. Prema narodnoj tradiciji, upravo se ovdje nekada nalazila stara gračanička čaršija.³ Pored groblja, gdje se nalazila džamija, prolazio je glavni put za Posavinu. Put je vodio⁴ iz Gračanice preko Trepanića, Gojsalića, Drafnića, Motke, Gornje Lohinje, Hadžikadijinog hana, a odatle silazio u Doborovce, te dalje preko Biberova Polja u Gradačac. Sa Bukve se odvajao put za selo i tvrđavu Soko (dio stare kaldrme na ovom putu i danas je očuvan), te preko Sladne i Babunovića za Srebrenik. Preko puta Trepanićkog groblja nalazila se ugrada "Konaka", u kojoj je sjedio kadija. Stariji ljudi su upamtili tu zgradu: bila je građena čvrsto, sa kamenim podrumom u kome je bio zatvor. Zgrada je napuštena 1888. godine (nakon izgradnje Konaka, odnosno zgrade Općine), a zatim prelazi u privatno vlasništvo Mehage Kadića, a zatim ženidbenim vezama u posjed porodice Osmanbegović. Srušena je za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Može se pretpostaviti da se "Konak" na istom mjestu nalazio još u 16. stoljeću, te da je zgrada više puta obnavljana, ali uvijek na istom mjestu. U blizini "konaka" nalazio se i jedan han. (po predanju)

Može se pouzdano tvrditi da je ovdje bila džamija još u 16. stoljeću. Ima pretpostavki da je to bila i prva gračanička džamija - Časna džamija. Negdje u 17. stoljeću džamiju je vjerovatno obnovio neki čovjek s imenom ili prezimenom Pervan, pa se džamija (odnosno mahala) prozvala Pervane-mahala.⁵

¹ Izvještaj Odbora IVZ. Gračanica Starješinstvo IVZ. Sarajevo, od 25. 8. 1967. Arhiv Madžlisa I.Z. br. 57/67.

² Predanje je zabilježio i na njega mi ukazao prof. Rusmir Djedović, na čemu mu se posebno zahvaljujem.

³ Ova tradicija je zabilježena od više starijih ljudi, a navode je i prof R. Djedović i prof. O. Hamzić.

⁴ Navedeni su današnji nazivi lokaliteta preko kojih je put išao.

⁵ Riječ "Pervan" na staroturkom znači "odabran", pa bi ova mahala, koja se u narodu zvala Trepanići, nosila dakle naziv "Odabrana" (mahala), zbog sudnice koja se tu nalazila. No čini se da je gore navedeno tumačenje (da je neki Pervan sagradio džamiju...) ispravnije i vjerovatnije.

U svakom slučaju, džamiju je nepoznate godine, negdje polovinom 18. stoljeća obnovio H. Halil-ef. Trepanić, te za njeno izdržavanje vjerovatno ostavio neki vakuf. Kako se u par bilješki navodi da je Hadži Halil-ef. sagradio ovu džamiju, biće da je on staru zgradu do temelja srušio, te na njenom mjestu sagradio novu.

Godine 1762. Hadži Halil ef. ostavlja svoj prvi vakuf, te predviđa proširenje džamije. Ostavlja 800 akči koje su se posuđivale uz dobit (ribah, murabehu). U džamiji je sagrađena prostorija u kojoj je smještena biblioteka.

U vakufskim popisima iz 1763.-1776.¹ u kojima su evidentirani oni objekti u koje je trebalo postaviti nove vjerske službenike, spominje se ova džamija, prvo kao "Džamija u mahali Trepanići...", a zatim kao: "Džamija koju je sagradio Hadži Halil-efendija ...".

Na osnovu toga može se zaključiti da je džamiji u to vrijeme bilo potrebno postavljanje novih službenika.

Džamija se 1808 i 1811. godine² spominje kao "Džamija koju je sagradio umrli šejh Hadži Halil-efendija, u Pervane-mahali u Gračanicima".

Austro-ugarsku okupaciju džamija je dočekala kao veća građevina, osnovice oko 10 × 8 metara. Bila je neobična, gotovo jedinstvena građevina. Na temeljima od čvrstog materijala, postavljena je zgrada sagrađena od dva reda brvana, između kojih se nalazila nabijena zemlja. Brvana su uzduž bila učvršćena uspravnim direcima, kako sa vanjske, tako i sa unutarnje strane. Krov je bio strm od šindre. Imala je šiše. Džamija je sa prednje i zadnje strane imala po dva, a sa bočnih strana po tri malena prozora. Unutra se nalazio minber i mahfil od drveta, sa nešto rezbarije.

Knjige su se čuvale u posebnom odjeljku-musandri, koja se nalazila u lijevom kutu džamije, od ulaza.

Hafiz Ibrahim-ef Mehinagić u spomenutom izvještaju³ navodi sljedeće: "Musandra biblioteke bila je sagrađena od hrastovih direka - veličine, po prilici, u visini jedan i po metar, sa masivnim vratima i masivno kovanim ključem. U toj musandri u rafama su držani šejh H. Halilovi kitabi..."

Zidovi džamije bili su debeli oko jedan metar i obojeni krečom. Vakuf ove džamije je 1889. godine imao prihode 72 forinte (glavnica je iznosila 700 forinti a prihodi su kamata) Prihodi su se trošili na plaće: muteveliji 8 forinti, imamu 40 (ujedno je bio i mualim), mujezinu 10,50 forinti, za učenje hatme 3,50 f, ze za rasvjetu 9 forinti.⁴

Imam ove džamije početkom 20. stoljeća bio je Mehmed-efendija Hivziefendić. On je 27.5.1913. godine tražio zaostalu vazifu (hodžarinu, platu), ali ga iz Vakufsko-mearifskog saborskog odbora obavještavaju da mu ne mogu udovoljiti zahtjevu, budući da su otkupne bekaže odakle se vazifa isplaćivala⁵

Vakuf ove džamije je u to vrijeme bio uglavnom u nekretninama, što znači da je do tada bila izvršena zamjena novca za zemljište koje se izdavalo pod zakup. Početkom 20. stoljeća vakuf ove džamije je oslabljen i stvari nisu baš najbolje tekle. Inače, u to doba su mnogi vakufi doživjeli uzurpacije i slabljenje. Slično je bilo i sa vakufom Pervane džamije. To ilustruje i par dokumenata iz tog vremena. Sredinom mjeseca siječnja 1913. godine stigao dopis od Vakufsko-mearifskog saborskog odbora da se otpišu neutjerive tražbine, tj. da dužnici koji ne mogu platiti zakup

¹ Dr. Adem Handžić, "Tuzla i njena okolina u XVI vijeku", "Svjetlost" Sarajevo 1975.

² H. Mehmed Handžić, "Biblioteka Hadži Halil-ef. u Gračanicima" Kalendar "Gajret" za 1941. "Bosanska pošta" Sarajevo 1940. godine.

³ Izvještaj Odbora IVZ Gračanica Starješinstvo IVZ Sarajevo od 25.8.1967, 57/67.

⁴ Vakufski proračuni iz 1889. godine. Mutevelija je bio Alaga Koprić.

⁵ Dokument iz Arhiva Medžlisa I.Z. Gračanica.

budu oslobođeni tog duga. U vezi s tim, otpisane su tražbine vakufa Pervane džamije i to:

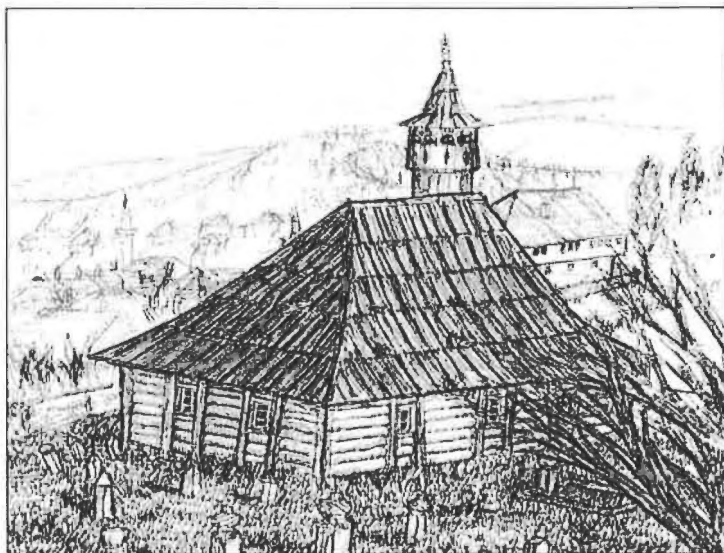
- pri Mujčinu Kopačiću:
- glavnice -34 K 40 H (34 krune i 40 helera),
- murabehe - 28 K, 84 H,
- pri Mustafi Ahmetaševiću:
- glavnice 9K,
- murabehe 9K, 35 H¹

Nekoliko mjeseci kasnije, 18.6.1913. godine, izvješćuje se Vakufsko-mearifski saborski odbor

Vakufom ove džamije upravljao je Salih Pašić, mutevelija većine tadašnjih gračaničkih vakufa. Na stanje vakufa pazili su i kotarski vakufski organi, kao i vrhovni organ - Vakufsko-mearifski saborski odbor.

Nakon I svjetskog rata, stanje se još više pogoršalo. Imam džamije u to vrijeme bio je Hafiz Jusuf ef. MulaJusufović, čija je porodica živjela (a i danas živi) u mahali Trepanići.

U džamiji su se prvobitno klanjali svi dnevni namazi, petkom džuma, te Bajram-namazi. Međutim, zbog slabog džemata, u džamiji se

Trepanička ili Pervane džamija (rekonstrukcija autora)

da nisu plaćene bekaje pri Alagi Kopriću² iz Gračanice (11 K, 35 H) i pri Ahmedu Škrebi iz Brijesnice (1 K, 53 H). Trećeg siječnja 1914. godine iz Sarajeva pozivaju da se izvjesti jesu li navedene bekaje isplaćene³ a dva dana kasnije, iz Kotarskog vakufskog povjereništva Gračanica upućen je odgovor da su navedene bekaje plaćene još prije "jedan mjesec dana".

kasnije klanjaju samo akšam, jacija i sabah (noćni namazi). Negdje dvadesetih godina dvadesetog stoljeća, u džamiji se klanjala samo teravija uz Ramazan. Džemat i vakuf su osjetno oslabili, a zgrada džamije je zbog slabog održavanja bila dosta oštećena i oronula. Skoro ista situacija je bila u džematima Gojsaličke i Drafničke džamije, pa su vakufski organi odlučili da se sve tri džamije poruše i izgradi jedna nova, monumentalnija.

¹ Arhiv Medžlisa I.Z. Gračanica, br. 492/12, od 14.1.1913.

² Alaga Koprić 1889. mutevelija Vakufa Pervane džamije, umro je prije 1922. Porodica Koprić se odselila u selo Rapanicu kod Srebrenika.

³ Arhiv Medžlisa I.Z., dok. br. 15.765 od 3.1.1914. godine.

Godine 1934/35 porušene su ove džamije, njihovi vakufi ujedinjeni, a preko puta groblja u kome se nalazila stara Gojsalička džamija, izgrađena je nova - za pomenute tri mahale - Trepanići, Gojsalići i Drafnići, koje je narod počeo zvati jednim imenom - Drafnići. To je današnja Drafnička džamija, još uvijek aktivna.

Upotrebljiva građa, preostala nakon rušenja Pervane džamije, kao i alem, prenešeni su i upotrijebljeni pri izgradnji džamije u Malčšićima, koja se u to vrijeme pravila. Džamiju je, navodno, prije rušenja namjeravao obnoviti Sabrija Prohić tada najveći Gračanički bogataš, koji je za vrijeme Kraljevine Jugoslavije držao monopol nad proizvodnjom drvenih željezničkih pragova.

Uz džamiju je radio i mekteb, čiji su mualimi bili imami Pervane džamije. Mekteb se nalazio preko puta džamije kako se to vidi iz austro-ugarskih katastarskih planova iz 1883. i 1885. godine. S obzirom da se u H. Halilovoj vakufnami ne spominje mekteb, vjerovatno je on sagrađen kasnije, na inicijativu nekog mutevelije.

2) Biblioteka

Hadži Halil-ef. je cijeloga života sakupljao i kupovao knjige, te je pred smrt odlučio da ih uvakufi kako bi se njima svi mogli koristiti. Tako je svoje knjige dao uvakufiti u posebnu biblioteku² smještenu u Pervane džamiji. U svojoj vakufnami iz 1763. godine Hadži Halil-ef. je postavio uvjete pod kojima će se knjige izdavati, odakle se vidi kolika je bila njegova ljubav i pažnja prema knjigama. Tu, između ostalog, stoji da se knjige čitaju u džamiji, da se prilikom iznošenja iz biblioteke uplati jamčevina, da se pred ratnom opasnošću evakuiraju u Sarajevo itd. On zahtijeva da se knjige popišu i ovjere na sudu.

Koliko je prvobitno bio broj knjiga, teško je reći. Popis koji je sačinjen prilikom početka rada biblioteke je zagubljen. Međutim, kako se u vakufnami kaže da se knjige stave u sanduke (prilikom otpremanja u Sarajevo), može se zaključiti da je tu bio veći broj knjiga, jer trebalo je obezbijediti više od jednog sanduka.

Izgleda da je Hadži Halil-ef. 1736. godine (tj. 1150) nabavio veću kolekciju knjiga, jer je dao sebi izgraditi pečat sa navedenim godinama, koji je udarao na knjige.

Biblioteka je proradila odmah iza pisanja vakufname, dakle početkom 1763. godine. Na nekim knjigama Hadži Halil-ef. je napisao da ih vakufi, "uvakufljuje", a na nekim je, očito kasnije, napisano: "*Biblioteka šejh Hadži Halil-efendije el-Gradčaničevića.*"

O biblioteci su se, na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, brinuli muderisi Husein-efendija, a zatim Mustafa-efendija, pa držimo da je to bila praksa od početka, te da je prvi bibliotekar bio Abdulvehhab ef-Karahodža, gračanički muderis.

Krajem 18. stoljeća bibliotekar ove biblioteke bio je muderis Husein-efendija. Nakon njega, na mjesto bibliotekara dolazi muderis Mustafa-efendija. To je ustvari onaj Mustafa-efendija "iz Gračanice", koji se spominje kao svjedok na Osman-kapetanovoj vakufnami iz 1800. godine.³ Ukoliko je muderis Mustafa-ef. još tada radio kao bibliotekar Hadži Halil-efendijine biblioteke, onda je muderis Husein-efendija na tom mjestu radio još ranije, negdje 80-tih godina 18. stoljeća.

Postoje dvije interesantne bilješke s početka 19. stoljeća, koje govore o radu biblioteke u to vrijeme.

¹ Prema kazivanju Mehmedalije Trepanića.

² Treba napomenuti da se danas pod pojmom biblioteka podrazumijeva veća zbirka knjiga, od 1000 i više svezaka. Međutim, u ono doba se svaka veća zbirka, od kojih dvadesetak svezaka mogla smatrati lijepom bibliotekom. Takve male biblioteke posjedovale su mnoge ustanove (džamije, medrese, tekije...) i privatna lica. Te biblioteke su imale veliki značaj u razvoju pismenosti, kulture i nauke uopće, u našim krajevima.

³ Vakufnama Osman-kapetana Gradaševića. (prijevod Alija Bejtić), "Gračanički glasnik" br.2, "Monos" Gračanica 1996. Vakufnamu je ovjerio kadija Mehmed Sadik.

Prva bilješka je potvrda u kojoj se kaže kako je Ahmed-beg Derviš-zade (Dervišević) iz biblioteke umrlog šejh Hadži Halil-efendije, koja se nalazi u Pervane mahali u Gračanici, pozajmio na čitanje na vrijeme od jedne godine dana El-Beidavijev "Tefsir" i prvi svezak "Hašijetul-Šayhzade". Ukoliko bi knjige stradale, on jamči bibliotekaru Mustafa-efendiji, muderisu, da će za njih platiti 400 groša. Kao svjedoci se, između ostalog, spominju: muderis Osman-efendija i muftija Omer-efendija, a potvrdu je 14. ševvala 1223 (1808.) godine pri sudu ovjerio Rešid Abdulah, zamjenik kadije.

Druga bilješka je također potvrda, napisana na djelu "El-Ešbahu wen-Neza ir"². To djelo je, kako se kaže u bilješci, od vrijednog bibliotekara i istaknutog muderisa Husein-efendije, uzeo u naruč, kao emanet, umrli Omer-ef. muftija. Voljom Božije sudbine, izgorje muftijina kuća i u njoj spomenuto djelo. Muftijin sin Derviš, koji je u svom vlasništvu imao ovaj primjerak, donio ga je kao odgovarajuću zamjenu za uništeno djelo kod njegova oca i predao ga pred sudom u ruke sadašnjeg bibliotekara Mustafa-efendije, muderisa, da se stavi u spomenutu biblioteku na svoje mjesto. Ovim se to naznačuje i potvrđuje 19. muharema 1226 (1811.) godine. (Potpisom i pečatom potvrdio Mustafa Arif, naib u Gračanici).³

Muftijin sin Derviš, spominje se kao svjedok na Murat-kapetanovoj vakufnami i to kao Derviš b. Omer-efendi Mufti-zade (Muftić).

Iz ove dvije bilješke vidi se da su se pravila oko izdavanja knjiga nešto izmijenila, te da su postala drugačija od onih koje je propisao sam

Hadži Halil-efendija. Stoga se može zaključiti da je vakufnama u to vrijeme već bila zagubljena (moguće da je stradala u nekom požaru).

Biblioteka je aktivno radila sve do pred kraj turske vladavine, a nakon toga knjige u džamiji se čitaji samo povremeno. Biblioteka se nalazila u džamiji sve do 1902. godine, kada je na inicijativu muderisa Osman kapetanove medrese, **Mehmed-efendije Okića**, prenesena u tu medresu, kako bi knjige bile pod njegovim nadzorom, te dostupne učenicima. U ovu medresu su, također, sabrani mnogi rukopisi s područja Gračanice. Ova veća zbirka rukopisnih djela je 1940. prenešena u Gazi Husrev-begovu biblioteku, na inicijativu upravitelja te ustanove H. Mehmeda Handžića i uz saglasnost predsjednika Vakufskog povjerenstva Gračanica Hfz. Ibrahim-ef. Mehingića i muderisa Osman-kapetanove medrese Mustafa-ef. Šiljića. Knjige su popakovane u više vreća, a u Sarajevo ih je vozom otpremio **Mustafa-ef. Nurikić**, zadužen ispred vakufskih organa.⁴ Nakon što su knjige dopremljene u Sarajevo, upisane su u privremeni inventar, a neke od njih su katalogizirane u dva sveska kataloga Kasima Dobrače.⁵

S obzirom da su knjige iz Hadži Halil-efendijine biblioteke bile pomiješane sa ostalim djelima, teško je utvrditi koje su tačno pripadale toj biblioteci, osim ako to na njima nije naznačeno.

Zna se, ipak, da je u Biblioteci ovog znamenitog Gračanlije bilo dosta vrijednih rukopisnih djela, od kojih ćemo ovdje spomenuti tri-četiri značajnija primjerka.

¹ Djelo "Anwar at-Tanzil wa Aspar al-Ta,wil", koje se jednostavno naziva "Tefsir" a napisao ga je Abdulah b. Omar al-Baidawi al-Qadi, zvani „Abdulatif.

² Ovo djelo je napisao Zaynuddin b. Ibrahim b, Muhammad Ibn Nudžajm, profesor na Al-Azharu, umro 1562. godine.

³ DOB No 1408.

⁴ Mustafa-ef. je knjige predao u ruke H. Mehmed-ef. Handžiću, a ovaj mu je isplatio novac za putni trošak, ali mu nije napisao priznanicu. Na to su reagovali nadležni organi u Gračanici, pa je Handžić priznanicu poslao poštom (prema kazivanju prof. Taiba Nurikića, sina Mustafa-efendije).

⁵ Neposredno pred agresiju na BiH (1992-1995 izašao je treći svezak Kataloga koji je sastavio Zejnil Fajić.

1. *Djelo s područja fikha* od nepoznatog pisca. Naslov djela takode nije naveden. Iz nekih dijelova teksta može se razumjeti da je pisac živio i djelovao u drugoj polovici 16. stoljeća. Pišući ovo djelo, pisac se služio sa više fikhskih izvora, koje je označio. Kasim Dobrača u svom katalogu kaže da ovo djelo ne navodi niti jedan od 50 različitih kataloga i izvora kojima se služio (pri izradi svog kataloga), te da je ovo, izgleda, **jedinstven primjerak** tog djela.¹

Ovaj primjerak ima 278 listova (format 20 × 12,5) pisan je ta liqom, a naslovi izvora kojima se pisac služio podvučeni su crvenom crticom. Povez je polukožni. Djelo, tj. ovaj primjerak je prepisao neki Mahmud ibn Aš-Šayh Husain, početkom mjeseca Redžeba, 1054/1635. godine.

Na marginama ima bilješke koje se odnose na tekst posebno gdje se govori o određivanju pravca kible. Te bilješke je pisao Hadži Halil-ef., a također, tu se nalazi i nekoliko crteža koje je on nacrtao.

Na unutarnjoj strani prve korice nalazi se jedan stih od Ibn Kemal-paše (Ahmed b. Sulayman ibn Kemal paša (Kemal-paša-zade, umro 1533. poznati učenjak i pisac), te od pjesnika Džamije (Mevlana Abdurahhman b. Ahmed Al-Džani, umro 1492, poznati sufijski pjesnik), i datum osvojenja Istambula. Na prvoj stranici nalazi se sadržaj, bilješke s područja fikha, te jedna bilješka u kojoj se ovo djelo pripisuje Ibn-Kemal-paši, što je pogrešno.

U vrhu prve stranice nalazi se kratka bilješka pisana crvenim mastilom "*Uvakufio šejh Hadži Halil-efendija el-Gradčaničevi.*"

2. "*Resa il*" od šejh Abdulgani an-Nabulusi-ja.² Djelo je zbirka od 36. rasprava koje je pisac napisao (npr. jedan od njih, "Fil-Hatai ven-Nisani", šejh Abdulgani je napisao na molbu Korčali Mehmed-paše). Ovo djelo nalazilo se u posjedu samoga pisca, što je zabilježeno na

naslovnoj stranici. Ispod te bilješke nalazi se druga: "*Djelo je prešlo u vlasništvo poniznog siromaha Hadži Halil-efendije el-Gradčaničevija, muderisa na Šehrijari medresi u Darul-džihadu Beogradu. Ovo djelo sam kupio u dvorištu džamije Emevije, u Šamu, godine 1171 (1758.)*" (Šam je arapski naziv za Siriju odn. Damask).

Djelo je bilo prilično vrijedno, jer u njemu je bilo rasprava koje se odnose na razne teme islamskih nauka.

3. *Qadihan*³ djelo s područja fikha koje je služilo kao priručnik za davanje fetvi, te kao priručnik za muftije i kadije. Napisao ga je Fahrudin Hasan Mansur Al-Uzgandi Al-Fargani Qadihan.

Djelo se obično nalazi u dva ili više svezaka, ali je ovaj primjerak čitav u jednom svesku. Ima 417 listova formata 30 × 21 cm. Djelo je značajno zbog svoje kaligrafije kao i zbog starosti (prijepis je dovršen u nedjelju, 8. Zul-kade 971/1563. godine). Pisano je lijepim i sitnim starinskim neshom. U vrhu prve stranice je lijep unvan, na kome je prikazano sitno poljsko cvijeće u bojama i upisana Bismila bijelom bojom na zlatnoj i modroj podlozi. Prvih nekoliko stranica obrubljeno je tankim crnim, širokom zlatnom i modrom crtom, a ostale stranice sa po dvije crvene linije. Istaknute riječi podvučene su crvenom crticom. Povez je kožni, sa utisnutim ornamentima.

Na početku je sadržaj, napisan drugim rukopisom na umetnutim listovima, bilješke s područja fikha, ime jednog vlasnika (Ahmed, kadija u ... (?) 1083/1642.god.), te bilješka u kojoj se kaže kako je vlasnikom postao Halil-ef. Gračanlija, pisar beogradskog suda 1756.godine.

¹ DOB No. 1465.

² Izvještaj odbora Islamske zajednice Starješinstvu Islamske vjerske zajednice Sarajevo od 25.8.1967. Arhiv Medžlisa I.Z. Gračanica, br. 57/67.

³ DOB No. 1655.

4. *"El-Ešbahu wen-Neza ir."* Djelo o šerijatskim propisima za naročite slučajeve. Djelo je napisao Zejn b. Ibrahim Ibn Nudžajm El-Misri el-Hanefi, predavač na najpoznatijem islamskom sveučilištu Al-Azharu, a umro je 1561. godine. Djelo je bilo veoma popularno u širim naučnim krugovima.

Prvobitni primjerak ovog djela nije sačuvan, izgorio je u požaru (u kojem je stradala kuća gračaničkog muftije Omer-efendije). Kao naknadu za uništeno djelo, muftijin sin Derviš je donio ovaj primjerak u Hadži Halil-efendijinu biblioteku, na što je naib Mustafa Arif napisao potvrdu, koju smo ranije naveli.

Ovaj primjerak je prepisan 1095/1683. u medresi Čin - Čin, u gradu Qizildag (?). Rukopis je promijenio više vlasnika, bio je u posjedu Mevla Mustafa-efendije Kebiri-zade, koji ga je poklonio muftiji Haleba (Es-Sejjid Muhammedu ?) 1163/1749. godine, da bi kasnije dospio u posjed Sejjida el-Džabirija, pa onda u posjed Derviš b. Omer efendije Muftića.

5. *"Tefsir"* koji je napisao Abdullah b. Omar el-Beidavi el-Qadi zvani Abdulatif. Ovo djelo je uglavnom raspoređeno u više svezaka i bilo je jako popularno. U Hadži Halil-efendijinoj biblioteci nalazio se komplet ovog djela kao i zbirka glosa (Hašije) od Šejh-zade, koje je on napisao na ovo djelo. Ovdje je posebno interesantan treći svezak ovog djela. Rukopis potiče iz 16. stoljeća, a uvakufio ga je šejh Sulejman-efendija, vaiz u Velikoj džamiji u Budimu. Djelo je, zatim, na neki način dospjelo u posjed Muhamed-efendije Beogradanina, janjičarskog age na Visokoj Porti. On ga je 1636. godine poklonio svom štićeniku i učeniku, Ahmedu Misri-zade, koji je radio kao bibliotekar u Nišu. Rukopis je, zatim, u Beogradu kupio Šejh Hadži Halil-efendija i donio ga u Gračanicu.

Značajno bi bilo spomenuti i djelo "Tariqati Muhammedije" od Muhammad b. Pir Ali Al-Birgavija (Birgivije). Ovo vrlo popularno djelo sadrži predavanja i rasprave na arapskom jeziku,

a komentarisali su ga mnogi drugi učenjaci, među njima i gore spomenuti Abdul-Gani An-Nabullusi. S obzirom da Al-Birgavi osuđuje i smatra zabranjenim (haram) ustanovu vakufa u novcu, te učenje Kur'ana za plaću, vidi se da je Hadži Halil-efendija dobro poznao i djela nekih drugih učenjaka, koji se nisu slagali sa Birgavijem (poznati kadija Bilal-zade, zatim Šejhul-islam Ebu Suud-efendija, te mnogi drugi) jer on u svojoj vakufnami postupa suprotno Birgavijevom mišljenju (tj. ostavlja vakuf u novcu, određuje plaću za učenje Ja,sina svojim roditeljima, itd.)

12. DOB No. 501/3, **Alija Nametak** *"Marginalije iz naše kulturne historije"* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. 1, Sarajevo 1972. godine.

2) MEDRESA

U uvodnom dijelu je rečeno da je u Gračanici medresa najvjerojatnije radila u drugoj polovini 17. stoljeća. Također, krajem 17. stoljeća, Ahmed.paša Budimlija je podigao u Gračanici džamiju, sahat-kulu, hamam i druge zadužbine, pa se može zaključiti da bi on podigao i medresu, ukoliko ona nije radila u to vrijeme.

U Hadži Halil-efendijinoj vakufnami stoji: "Ako doteče (uvakufljena) trećina mog imetka, neka se izgradi medresa od 7-8 prostorija..." Na osnovu toga može se zaključiti, da Hadži Halil-efendija gradnju medrese nije istakao kao prioritet, što bi moglo značiti da je u Gračanici već radila jedna medresa. U vakufskim evidencijama vođenim u periodu 1763. - 1776. spominje se "Medresa koju je sagradio Hadži Halil-efendija".² Dakle u ovom defteru se spominje jedna, Hadži Halil-efendijina medresa, ali to ne znači da u Gračanici nije bila još jedna (ili više) medresa, jer su u ovaj defter upisivane samo one ustanove u koje je trebalo postaviti nove službenike. Da li je paralelno sa Hadži Halil-efendijinom radila neka starija medresa teško je reći. Moguće je i to da je ta stara medresa zbog dotrajalosti srušena, i na

¹ DOB No. 1408

² Dr. Adem Handžić, *"Tuzla u njena okolina u XVI vijeku"*, "Svjetlost", Sarajevo, 1975.

njenom mjestu sagrađena nova, Hadži Halilova medresa.

U Gračanici je nešto prije 19. Rebiul-evvela 1213 (10.kolovoza 1800) podignuta medresa Osman-kapetana Gradaševića, a desetak godina kasnije, prije 24. aprila 1810.godine sagrađena je nova medresa, zadužbina Osman-kapetanova sina, Murat-kapetana Gradaševića. Kao svjedok na Osman-kapetanovoj zakladnici navodi se i "Mustafa-efendija, muderis u Gračanici.¹ Njega 1808. i 1811. nalazimo kao bibliotekara H. Halil-efendijine biblioteke. Godine 1808. u jednoj potvrdi (iz ove biblioteke) spominje se kao svjedok muderis Osman-efendija, koji je najvjerojatnije istovjetan sa muderisom Osman Hilmi-efendijom, koji se spominje kao vlasnik jedne knjige (godina nije označena).² Godine 1811., u jednoj drugoj potvrdi spominje se " ... bivši bibliotekar i ponos muderisa, Husein-efendija." S obzirom da se bibliotekar Hadži Halil-efendijine biblioteke, muderis Mustafa-ef. spominje još 1800. godine, pretpostavljamo da je on još tada obavljao funkciju bibliotekara, te da je radio u Hadži Halil-efendijinoj biblioteci, a odavde zaključujemo da je Husein-efendija radio još ranije (krajem 18. stoljeća).

Međutim ovdje zbunjuje spomen muderisa Osman-efendije, 1808. godine. Zna se zasigurno da je u to vrijeme radila Osman-kapetanova medresa i u njoj je radio jedan muderis sa godišnjom plaćom od 100 groša.

Dana 24. travnja 1810. godine ozvaničena je vakufnama Osman-kapetanova sina. Murat-bega, u kojoj se kaže kako je spomenuti vakif sagrađio medresu u Gradačcu, koja je imala muderisa s plaćom od 500 groša (te trojicu kalfi, sa plaćom od 100, i od 75 groša), te medresu u kasabi Gračanici, sa jednim muderisom od 50 groša godišnje. Isti vakif je muderisu očve medrese odredio dodatak na plaću u iznosu od 150 groša. Dakle, u periodu od 1800. do 1810. godine u Gračanici je zasigurno radila medresa Osman-

kapetana. Zbog toga zbunjuje spomen dvojice muderisa u tom periodu, da li to znači da je u to vrijeme radila još neka medresa? Je li to možda Murat-kapetanova, koja bi radila dvije godine prije ozvaničenja vakufa ili neka treća? Nažalost, na ova pitanja danas se mogu davati samo hipotetični odgovori.

Kao prvo, moglo bi se pretpostaviti da je Hadži Halil-efendijinu medresu temeljito obnovio Osman-kapetan Gradašević, te da je za plaću muderisu odredio dio prihoda iz svog vakufa - pored plaće iz Hadži Halil-efendijinog vakufa. Njegov sin Murat ovdje gradi prije 1808. godine medresu koja će biti ozvaničena 1810. zajedno sa ostalim zadužbinama u Gračanici i Modriči. Dakle, Mustafa-ef. je prvobitno bio muderis Hadži Halilove, a zatim Osman-kapetanove medrese. Inače, izgleda da su muderisi Hadži Halil-efendijine medrese bili istovremeno i bibliotekari u njegovoj biblioteci. Mudris Osman-ef. bi bio muderis Murat-kapetanove medrese.

Po drugoj verziji, moglo bi se pretpostaviti da je Hadži Halil-efendijina medresa radila neovisno od Osman-kapetanove. Osman-kapetan je, prema ovakvom tumačenju, sagrađio svoju medresu prije 1800. godine, preko puta Ahmed-pašine džamije. Hadži Halil-efendijina medresa se nalazila na drugom mjestu, možda u mahali Trepanići (što donekle preporučuje i Hadži Halil-ef. u svojoj vakufnami). Mudris Mustafa-efendija je radio u toj medresi i istovremeno bio bibliotekar biblioteke u Hadži Halilovoj džamiji. Ova medresa je prestala sa radom u prvoj polovici 19. stoljeća, a u Gračanici tokom cijelog 19. stoljeća kontinuirano rade Osman-kapetanova i Murat-kapetanova medresa. Mudris Osman-ef. bi, prema tome, mogao biti muderis u Osman-kapetanovoj medresi.

S treće strane, opet, moglo bi se pretpostaviti da je, kako rekosmo, Osman-kapetan temeljito obnovio Hadži Halil-efendijinu medresu, a da je u

¹ Vakufnama Osman-kapetana Gradaševića (prijevod A. Bejtić). "Gračanički glasnik", br. 2.

² DOB No 834, Moguće je da je ovaj muderis (ili jedan od dvojice muderisa) istovjetan sa muderisom Osman-ef. Muderizovićem, koji se 1813. spominje u jednom pismu Murat-kapetana Gradaševića.

Gračanici radila neka treća medresa.¹

Bez obzira na sve ovo, može se ukratko reći da je Hadži Halil-efendijina medresa radila u drugoj polovici 18. stoljeća i njen rad je, svakako, imao dosta utjecaja na razvoj nauke i prosvjete među stanovništvom Gračanice i okoline.

Hadži Halil-efendijina medresa je svakako bila niža provincijska medresa. Imala je deršanu i još nekoliko prostorija za smještaj učenika. U medresama ovakvog tipa u to vrijeme nije bilo razreda, nego se nastava odvijala u "halkama". U deršani bi bilo nekoliko "halki", s tim što bi muderis predavao najstarijim, odnosno najspособnijim učenicima, a neko bi od ovih držao predavanje mladim. Učenik u medresi je mogao ostati koliko je želio, od 10 - 15 godina, odnosno onoliko vremena koliko mu je trebalo da svlada sve predmete, odnosno udžbenike, jer su predmeti dobijali nazive prema udžbenicima.² Izbor udžbenika zavisio je od muderisa do muderisa.

Zaključak

Gradnja džamije, osnivanje medrese i posebno osnivanje javne biblioteke imalo je neizrecivo veliku ulogu u razvoju kulture i prosvjete u Gračanici, što Hadži Halil-efendiju Trepanića stavlja među najistaknutije i najzaslužnije Gračanlije. Nažalost, i dan-danas, najveći broj naših sugradana uopće ne zna ni ko je on ustvari bio.³ Postojanje i rad javne biblioteke 60-tih godina 18. stoljeća stavlja Gračanicu u red poznatijih kulturnih centara u Bosni i Hercegovini. Gračanica je imala javnu biblioteku mnogo prije nekih većih bosanskih

gradova, a po broju prepisivača, vlasnika i zavještača knjiga može se mjeriti i sa značajnijim bosanskohercegovačkim kulturnim centrima tog doba.

Beidavijev "Tefsir", Šejhi-zadeove glose na njega, "Birgivija" i druge knjige mogli su koristiti svi ljudi željni nauke i oni koji su joristili djela za praktične primjere (npr. muftija Omer-efendija), kao i oni koji su jednostavno željeli proširiti horizonte svoga znanja.

Gračanica je sa medresom i bibliotekom svakako postala privlačna za one koji su se željeli školovati, pa se ovdje s početka 19. stoljeća grade dvije nove medrese, Osman-kapetanova, koja je imala 16 soba za učenike, te Murat-kapetanova, koja je bila nešto manja. U to vrijeme u raznim dokumentima nalazimo imena mnogih Gračanlija vezanih za nauku i prosvjetu.

Kao prepisivača, recimo, treba spomenuti Muhamed b. Ibrahima el-Bosnevi-ja el-Gračanija, koj je, kako vidimo iz imena, rođen u Gračanici, a do 1818. služio kao kadija u Majdanpeku (Srbija).⁴ Spominje se i kao vlasnik knjiga. Sačuvan je jedan njegov prijepis Adudova "Akaida", na kojem je zapisano kako mu je to peti prijepis ovoga djela, te da je Muhamed b. Ibrahim studirao kod poznatog Carigradskog učenjaka Hasan b. Ijada (Laz Hasan-efendije).⁵ Ovaj prijepis je dovršen 21. rebiul-evvela 1235. (1819.) godine

Kao prepisivač se spominje i neki Hasan b. Ali, 1804. godine.

Poznatiji prepisivač je bio muderis Mehmed-efendija Piskavica. sačuvan je veći dio njegovog prijepisa Mushafa, u kojem je zapisano

¹ To pruža mogućnost za nove pretpostavke, ko je sagradio tu staru medresu, šta je bilo s njom, itd.

² Na primjer, ako bi učenik, odnosno muderis, izabrao knjigu "Hidaja", sa tematikom iz fikha, reklo bi se da učenik sluša "Hidaju", itd.

³ To što se malo zna o značaju i ulozi Gračanice u doba Turskog carstva, može se zahvaliti tome što Gračanica nije nikada imala dobrog poznavaoa orijentalnih jezika koji bi se želio "pozabaviti" historijom Gračanice u tom periodu.

⁴ DOB No 1011.

⁵ H. Mehmed Handžić, "Biblioteka Hadži Halil-efendije u Gračanici" Kalendar "Gajret" za 1941. godinu, Tiskara Bosanska pošta, Sarajevo 1940. godine.

kako ga prepisivač vakufi za mahalalu Drafnići, kako će se iznajmljivati najdostojnijim mještanima (da iz njega uče), te da mu je to drugi po redu prepisani Mushaf.¹ Datum prijepisa dat je u vidu zagonetke.

Kao muderisi s početka 19. stoljeća (prije Mehmed-ef. Piskavice) spominju se Husein-efendija, Osman-efendija i Mustafa-efendija,² zatim Osman-ef Muderizović, 1815. itd.

Kao vlasnici knjiga se spominju, pored navedenog Muhamed b. Ibrahima, slijedeći: Muderis Osman Hilmi,³ Munla Osman Jahić 1821.,⁴ neki Muhamed-efendija,⁵ zatim Hadži Hasan-ef. Nurikić, koji je dosta svojih knjiga uvakufio,⁶ neka Aiša-hanuma (uvakufila jednu knjigu za biblioteku Ahmed-pašine džamije),⁷ zatim Munla Mustafa Muderizović (Muderiszade),⁸ Salih-ef. Puškar 13. , te Širbeg Širbegović⁹ 1867 (sva trojica uvakufila).

Teba spomenuti još jednog učnog Gračanliju - muderisa Husein-efendiju, koji je predavao na visočkoj medresi. nakon njenog otvaranja (1838.). Njega je naslijedio njegov sin, gore spomenuti Mula Mustafa Muderizović, koji je ostavio i vakuf u Gračanici.¹⁰ Kada je već riječ o

vakufima iz 19. stoljeća potiču vakufi Osman-kapetana Gradašćevića, Murat-kapetana Gradašćevića, Bećir-bega Gradašćevića, Hadži Fatime Sulejmanović, spomenutog Mula Mustafe Muderizovića, Hadži Ibrahima Šabića (Šabe), itd.¹¹

Mogu se navesti još neke ličnosti iz čijeg se imena može razumjeti da su bili školovani, te da su pripadali tadašnjoj gračaničkoj ulemi. Tako se, na primjer, u haremu Ahmed-pašine džamije nalazi nagrobnik podignut 1865. godine, nad grobom nekog Hadži Derviš-efendije, sina Ibrahim-efendije, te nišan Aiša Sidika-hanume, kćeri tabor-imama gračaničkog kadiluka Mustafa-efendije.¹²

Poznati katibi na Gračaničkom sudu bili su Mustafa, sin Salih-agin, nadzornik vakufa Gradašćevića, te čuveni kaligraf Mula Mehmed Mestvica, koji kasnije služi kao lični pisar (sekretar) Murat-kapetana Gradašćevića.

Pohod Omer-paše Latasa se negativno odrazio na tadašnje kulturne prilike. Omer-paša je nemilosrdno proganjao muslimansku ulemu koja se nije slagala sa Sultanovom politikom provođenja reformi. Mnogi su učenjaci bili

¹ Izvještaj Odbora IVZ Gračanica Starješinstvu IVZ Sarajevo, od 2.8. br. 57/67.

² H. Mehmed Handžić, n.d. DOB No 1408, itd.

³ DOB No. 934

⁴ DOB No. 1154

⁵ DOB No. 1185

⁶ DOB No. 1006; DOB No 1350; DOB No 1828,... itd

⁷ H. Mehmed Handžić, isto.

⁸ DOB No. 1298

⁹ DOB No. 1854

¹⁰ Hamdija Kreševljaković, "Visoko", Sabarna djela II, "Veselin Masleša", Sarajevo 1990.

¹¹ Vakufski proračuni iz 1897. i 1913. iz Arhiva Medžlisa Islamske zajednice Gračanica, Zejnil Fajić: "Popis vakufnana iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci "Anali GHB, knj. V-VI Sarajevo 1978.

¹² Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine II "Istočna i centralna Bosna" "Veselin Masleša" Sarajevo 1975. U haremu potočke džamije sahranjen je Hadži Ebu Bekr-ef, sin Ali ef. rodom iz Istanbula, umro u Gračanici.

osuđeni na progonstvo ili čak i na smrt. No, izgleda da u Gračanici to nije bilo izrazito. Omer-paša je bez većeg otpora ušao u Gračanicu, tako da je ovaj kraj ostao pošteden borbi.¹

Nakon zavođenja reformi, tradicionalistička konzervativna ulema gubi uticaj u vlasti, te ovakva struja slabi. U Bosnu prodiru štampana djela, pokreću se javna glasila, osnivaju se kiraethane-čitaonice, kao nove kulturne ustanove.

Austrougarska okupacija predstavlja prekretnicu u razvoju ne samo kulture, nego i privrede, pismenosti, ustvari, prekretnicu u cjelokupnom načinu života. Dugo je trebalo da se Bošnjaci trgnu iz duhovne i kulturne, pa i privredne

obamrlosti, te da krenu živjeti i djelovati jednim novim - evropskim tokom.

Hadži Halil-efendijina medresa je davno srušena i prestala sa radom, džamija je srušena 1934. a biblioteka prenešena u Sarajevo 1940. godine. Stari ljudi, koji su pamtili priče svojih očeva, majki, djedova i nena, priče koje su govorile o staroj Trepaničkoj džamiji i njenom osnivaču-odavno nisu među živima. Došla su neka nova vremena i neki novi ljudi. Hadži Halil-efendija je skoro zaboravljen i vrlo mali broj ljudi uopće zna za njega. Nadamo se da će u vremenu ispred nas Hadži Halil-efendijino djelo izaći iz sjene zaborava, jer ovaj veliki Gračanlija to svakako zaslužuje.

Salim Obralić, Nena Nura, 1979.

¹ To se može zahvaliti tadašnjoj vlasti. Gračanički muteselim u to vrijeme, Ahmed Esad-beg, bio je odan pristalica reformi i u mnogim dokumentima se vidi da je radio u korist porte. On se u jednom fermanu spominje pod počasnim naslovom upravitelja carskih konjušnica u rangu pukovnika (ovaj ferman spominje Safvet-beg Bašagić u "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine" Sarajevo 1900.)